

*Oh,
I won't be here long.
Oh,
Oh, dark gonna catch me here,
Dark gonna catch me here*

Традиційний афроамериканський польовий крик

*Молодицям по світлицях
Мости шарувати,
Малим дітям пір'я драти
І тютюн в'язати.
Хвалилася наша пані —
Добре в неї жити...
Ой та брешеши же ти, пані!
Плачуть наші діти!*

Українська кріпацька пісня

пролог

Росіянин

Мене звати Гнат. Але всі називали мене Росіянином. Це назвисько я отримав ще до того, як опинився на флоті її величності. Спочатку ми всі були «росіянами»: Андрій Жила, Сергій Крижачківський, Юрко Берлінський і навіть старий Світюк. У полон ми потрапляли лише до французів, бо навпроти них стояли, з ними перекидалися ядрами, до них же й ходили у вивідки. Французи нас навіть не годували: всіх полонених вони віддавали англійцям, так, ніби ми були волами на ярмарку або лантухами зі збіжжям. Англійці ж обходилися з нами по-доброму. У них я вперше скуштував каву і спробував справжній вірджинський тютюн. Мій пан кави не пив. В останні роки моєї служби в нього він, окрім вина, взагалі нічого не пив. То де б я ще скуштував кави, як не в англійському полоні, сидячи в печері, куди нас, українців, яких називали росіянами, захали до особливих днів — тих, коли обмінювали або ж вели на розстріл, мов офіру на заклання для Бога війни. В один день розстріляли і Жилу, і Крижачківського, і навіть штабс-капітана Клименка, а от старого Світюка хотіли обміняти, та дід нікому не був

потрібен. Тоді його просто відпустили, однак він, старий жилавий харлак, нікуди не пішов. Сидів із нами в печері, давив вошей і не знати чого дожидався.

Східна війна для мене почалася з перших її днів, але саму війну я відчув значно пізніше, коли союзні війська вже висадилися в Євпаторії й посунули на південь, узявши в облогу Севастополь. А до цього часу були Таврія, Поділля, Дунай...

Як моєму панові надіслали прошення на видачу трьох рекрутських душ, я одразу визвався йти у москалі, бо хоч і мав би ледь не до кінця життя служити царю й отечеству, а все ж знав, що людиною стану вільною. Була б у мене матінка, напевне, відмовляла б мене, лила б сльози, горювала. Та не було в мене ні матінки, що відійшла, як я був малим, ні батька, про якого в селі не говорилося. Лише сестричка Оля, яка насправду і не сестрою була: просто росли ми поруч одне з одним, поруч і панові служили. Я — на конюшні, Оля — біля скотини. Отож я їй тоді й кажу: сестричко, ну ж бо, візьмемо шлюб, пан як вип'є, на все буде згоден, а дячок нас і обвінчає. Я служити піду, а ти — вільна пташка, ще й єдиначка — лети хоч куди. Не схотіла. І причин її відмови я так і не втямив.

Пан тоді пив добряче, не одразу й збагнув, що віддає свого найкращого стайничого у солдати, а вже як постригли та вписали у товстенні журнали мої ім'я та прізвище — було пізно. Він тоді й до Канева їздив, і до Києва депеші надсилав, але де там, я вже був людиною солдатською, та й пан не мав аж такого впливу. Більше скажу, не надто й жалували нашого пана через певні особливості його натури. Та навіть усі губернські преференції, що торкалися наших поміщиків, його

обходили. Пан наголошував, що це через його польське шляхетське походження і що аж від тридцятого року тягнеться цей шлейф за його родиною, хоч вони й усім серцем і всією душею своєю були прихильні до царя Миколи Павловича і до порядків, установлених віковою дворянською традицією. А ми ж таки недурні були і все знали. Дехто ж із нас і на своїй шкурі відчув специфічну панову природу.

Так чи так, а в квітні п'ятдесят третього року пристав я до сухопутного полку й доглядав обозних коней. Ми сиділи у сухих пісках Таврії і все чекали походу. Чутки різні ширилися, та чільною була та, що от-от мають весь наш полк відрядити до Ставрополя й усіх погнати у гори добивати бунтівних черкесів. Гір я ніколи не бачив, але дуже жадав їх зазнати і ждав із нетерплячкою того походу. Та мушу зізнатися, ніяких черкесів бити мені не бажалося. Говорили, що похід буде довгий, і шлях наш стелитиметься через степи і навіть пустелі. Я був готовий і до степів, і до пустель, і до довгих піших переходів. Усе ж краще, ніж у цих пісках сидіти й раз на десятидення вибиратися в станицю по тютюн і горілку. Мені тоді щойно вісімнадцять виповнилося, і я знав, що життя моє не буде довгим, тож хотів якнайшвидше побачити світ — неосяжний і дивний, якщо вірити словам дядька Хоми, що бував не лише в Києві, а й у Варшаві і навіть у дивному місті Бухаресті. Я нічого не знав про Бухарест, однак багато чув від дядька Хоми про гори, мовляв, вони величні, сині, а влітку в горах можна побачити сніг.

Та все ж літо і чи не всю осінь просиділи ми посеред поду в Таврії, потерпаючи від муштри, страшної спеки і шигельозу. В нашій Софіївці літо хоч і було гарячим, проте

навколишні ліси робили клімат м'якшим, і часті грози облегшували існування. А як пан виїжджав на Рось до Межиріччя на тиждень чи два і ставав у своїх друзів купця Микити Ясинського та поміщика Парчевського, то було вже не життя, а суцільне раювання. Вони, п'яні, пісні співали, а ти собі помив, причесав коней — і гайда на річку. А тут же не те що річки, тут і струмка порядного не знайдеш. Хіба заросле дерезою солоне болото, в якому, окрім змієподібних риб, що їх гидко й до рук узяти, нічого не водиться. Лише високо в небі пролітали велетні з крилами й протяжно кричали, наганяючи тугу й гнітюче відчуття самотності.

А котроїсь сонячної осінньої днини прогриміло: в похід. Збиралися ми, либонь, тиждень. Впрягали коней і волів у вози, начищали й без того блискучі рушниці, тягнули гармати. А як зібралися — вирушили не на схід, а на захід. І в повітрі тривожно бриніло це солодково-масне слово: війна. Я засмутився, що гір так і не побачу, та хтось сказав, що акурат у гори і йдемо, але не у східні, а в західні. Я ж ані читати, ані писати не вмів і не сильно знався на всіх тих мапах, що, мов яловичі шкури, висіли на полотняних стінах офіцерських наметів. Якось мені Жила показав, де знаходиться моя Софіївка, а де — ми, однак тоді я нічого так і не втямив, окрім того, що Софіївка — в центрі цієї шкури, а ми — в самому низочку, і що нижче лиш Крим та багато синього кольору. І що в похід ми йдемо на інший край шкури, туди, де закінчується наш зелений колір і починається їхній — коричневий — колір земель Оттоманської Порти.

Ми рухалися крізь степи і луки. Навколо було багато сухої трави, й під ногами бігали ящірки та повзали маленькі

прудкі зміючки. А що далі ми йшли, то все більше зелені нам траплялося, і все більше сіл — із жовтими немазаними хатами й нечисленними деревами на обійстях. І то всі — акації та тополі. Ні тобі дубочка, ні тобі берези. Ні яблуньки чи грушки. Зате багато кизилу з необірваними чорними ягодами, а ще обліпихою — кислую, але такою доброю у пересохлому роті. Але вже за якийсь тиждень стало так багато лісу і рік, що ми тільки й пробиралися крізь чагарі та шукали переправи. Ночі були холодні й вогкі, зате вдень марширувалося з великою втіхою: сонце вже сильно не пекло, а було ласкаве, і так хотілося, аби все це не закінчувалося, бо марширувати мені подобалось. Я тоді зрозумів, що рух — то найкраще, що має людина, і так шкода стало всіх тих, хто залишився у Софіївці, бо ж вони всі як народилися там, так там і помруть. Де вони бували? Що бачили на своєму віку? Сусідні Шелепухи? Комарівку? Миронівку? Дехто, може, бував у Корсуні чи Каневі, та й таких було мало. І як добре, що я визвався тоді йти у москалі, і яка ж дурна сестричка моя, що не схотіла вийти за мене...

Врешті ми зупинилися у невеликому містечку, яке зачепило мене своєю охайністю і чистотою. Замість глини й піску, вулиці були вкриті камінням, а з великої дзвіниці біля самого ринку щогодини долинав небесний звук. Наша церква не мала такого дзвона, то був глухий і грубуватий звук, наче хтось лупить ціпком по баняку, а цей звучав, мов хтось співає колискову, — ніжно і в саме серденько. Усіх нас, простих солдатів, загнали, як стадо, у величезні хліви, де наказали розквартируватися й ладнати собі місця для сну. З нами ж поселилися й унтерофіцери. А весь офіцерський

склад роз'їхався по квартирах. У перші дні нам не дозволяли заходити далі за галявину перед хлівами, та з тим приїхав якийсь високий полковник у чорних лискучих чоботах, літній шинелі і з простецьким картузом на русявій голові, зібрав нас усіх перед нашими казармами й сухо задекларував: у місто можна ходити лише з дозволу унтерофіцерів, за п'янство і срамну поведінку — сто палок. За злодійство і посягання на жіночу братію — шпідрутени. Того ж дня видали нам теплий одяг, вовняні шинелі й теплі смушеві шапочки. Солдати просили ще нові чоботи, але офіцерство до цього поставилося категорично негативно, мовляв, зараз і не надійтеся: як вирушимо у похід, тоді вже всім, у кого підметки відірвані, полагодимо, а в кого зовсім біда — видамо нові.

У місто я потрапив за тиждень і був здивований тим, що люди тут говорили ніби й нашою мовою, але якоюсь покривленою. Більшість слів були зрозумілі, та деякі мали таке смішне звучання, мовби хто читав скоромовки з повним ротом пампушок. А ще у місті стояло багато кам'яниць, і на кожну з них, чудилося, десь поруч стояло по церкві або костелу. А коли я вийшов до головного їхнього ринку, то вдалині, за довгою вулицею, побачив на обрії протяжну синю стіну. Це були гори. І вже ввечері, коли я розповів про це нашим хлопцям, той самий Жила сказав, що це ще не гори, а лише передгір'я, і якщо вийти на ці передгір'я, тоді можна побачити й гори. Але, додав він, нікуди ми далі не підемо, а сидітимемо тут усю зиму, а там — невідомо.

Мені подобалося це містечко, його мешканці викликали в мені зачудування, бо ж більшість були охайні та чисті, мов зійшли з тих порцелянових тарілок, що з них їв пан. І п'яні

зустрічалися вкрай рідко, і до пізньої осені під кам'яницями росли квіти.

Якби ж то я міг залишитися в цьому місті назавжди, думав я довгими казарменими вечорами, розпалюючи діряву глиняну пічку в деннику. Якби можна було відмовитися від безжальної муштри і солдатського життя, виборсатися в містечки, пристати до конюшні, підковувати коней, доглядати за ними й натирати їхні шорсткі тіла дигтярним маслом, як це робить тутешній люд, аби вберегти їх узимку від холоду, а влітку від гедзів та іншої комашні. Якби ж можна було назовсім залишитися тут, вийти нарешті на передгір'я і побачити гори. Спати у кам'яниці на ліжку з периною і щоранку пити тепле молоко, якого так багато продають на ринку. І ці мрії так шкулили мені і так ятрили душу, що несила було заснути. А вранці навалювалося стільки службової праці, що всі ці фантазмагорії в моїй голові розчинялися, мов мильна піна у воді. Я згрібав усю волю в кулак і полишав ці мрії до вечора, стримуючи себе тим розсудом, що рік тому не мав і таких мрій, а був лиш стидною лялькою в лапах пана. І якби я знав, що ще за рік я глухнутиму від гарматних залпів і рушничного вогню, що бігатиму між шанцями і збиратиму до плетеного з рокити кошика ручки і ніжки своїх товаришів, то, певно, й узагалі полишив би ці мрії, а лише насолоджувався б цими днями, доценту наповненими невіданням солдатського горя і страху.

Та все сталося несподівано: сніг як слід не зійшов, а ми вже рушили назад тим самим шляхом, так і не побувавши в жодній баталії. І вже думали, що й не побуваємо. Жила твердив, що все це через австрійців, мовляв, якби не вони,

то йшли б ми й далі на південний схід, у ті краї, де люди хоч і нашої віри, та не нашої мови.

Літо ми провели коло Дунаю, потерпаючи від мух, яких було більше, ніж коло лятрини у найспекотнішу пору. Харчувалися рибою і яблуками, а до вечері нам видавали кисле вино, від якого потім довго пекло у грудях. Якби не ріка — каламутна і тепла, мов кістковий навар, — не було би спасу ні від мух, ні від комарів. Багато хто з нас мучився зі шлунком. Були й такі, хто тікав. Найчастіше їх знаходили і вертали, забиваючи до напівсмерті палками.

Ми з трепетом і жалем згадували наше квартирування на заході. А вже за два місяці з тим же трепетом згадували Дунай. Тоді стояли ми перед французами, стерегли їх у трубу й дивувалися їхній одежі та манері триматися верхи.

А ще я нарешті побачив гори. Навіть не уявляв, що вони можуть бути такими високими — вищими за хмари. І що від них так болітиме душа і хотітиметься плакати. Гори були прекрасні. Гори були могутні. Гори були, мов заступники мої, сильні і справедливі...

Згадуючи тепер той відтинок свого життя, я думаю, що тоді не просто нічого не розумів: я загалом був ніби той блаженний з ярмарку. Це було схоже радше на сон, ніж на справжнє життя. Провівши майже вісімнадцять років у кріпаках, я і в солдатах служив, мов кріпак, не наважуючись на щось більше, на що не було дозволу від воєнних моїх начальників. Мої товариші вмудрялися жити ледь не повноцінним життям, знаходячи розраду в гульбі, вині або ж у читанні Святого письма, а я весь час як не біля коней товкся, то в казармі чи в караулі. Розмовляючи з людьми, ховав очі, а якщо

хтось і просив голову тримати вище, то очі, ніби осліплені небесним сяйвом, наповнювалися вологою. І нічого з тим я не міг вдіяти. Старі солдати називали мене синочком, а молоді навіть уваги на мене не звертали. Наче й немає мене. Аж поки я не потрапив у полон.

Я вже оповідав, що англійці ставилися до нас шляхетно, хоч і водили час від часу когось на розстріл. А в полон я потрапив ненароком. Міг утекти, але нащось стояв тоді біля тієї вапнякової скелі й ніби чекав, що мене заберуть. Хтось із-за спини кричав:

— Гнат! Гнат! Вертай!

А я стояв і чекав, аж почув дивну мову, наче рохкання поросят. Французи щось кричали мені, а я не розумів і лише лупав очима, як пугач, поки не отримав по шиї добрячий удар прикладом. Мене кинули в яму, де нас, мов курей у клітці, набилося зо два десятки. Коли ж упізнав декого зі своїх, страшенно втішився, а як віддали англійцям, то й взагалі полон став мені не таким уже й нестерпним. Навіть імовірний розстріл мене не страшив. Кажу ж, усе відбувалося ніби уві сні.

Вже на третій день мене повели на роботи. Вели довго через копані переходи, де сиділи солдати у чорних в'язаних шапочках і дивилися на мене бридливо й насмішкувато. Спершу мене погнали возити землю і насипати її перед редурами, та щойно я взявся за роги вутлої тачки, як один англійський офіцер чудовою російською мовою раптом спитав, що я вмю робити, і я відповів, що все життя доглядав за кіньми.

Мене привели до темної глухої стайні, де стояло четверо коней. Усі гніді й приземкуваті, схожі на упряжних мулів.